

Atatürk Döneminde Türkiye-Ermenistan İlişkileri

Milli Mücadele döneminde Ermenilerle Doğu Cephesinde savaşı ve yenilgiye uğratan TBMM hükümeti, 2-3 Aralık 1920 gecesi Gümrü Antlaşması'nı imzalamıştır. Antlaşmanın 18. maddesi gereğince, Barış Antlaşması iki hükümet arasında onaylanacak ve tasdikli suretleri Ankara'da alınıp verilecekti. Ancak, antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra Bolşevikler Ermenistan'a hakim olmuşlar ve Erivan'da Sovyet Ermeni Hükümeti kurularak, Taşnaklar iktidardan indirilmiştir. Yeni Bolşevik yönetimi şartları ağır bulduğundan, Gümrü Antlaşması'nı onaylamamış ve yeni bir antlaşma önermiştir. Ancak Gümrü Antlaşması gereği Ermenilerin Türk Ordusu'na teslim etmeleri gereken silahların bir kısmı Gümrü'de Kazım Karabekir Paşa'ya teslim edilmiştir. Yani bu antlaşmanın sadece bir kısmı uygulanabilmiştir. Gümrü Antlaşması'nın yerine bir süre sonra imzalanacak olan Moskova (16 Mart 1921) ve Kars Antlaşmaları (13 Ekim 1921) yürürlüğe girmiştir.

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, başlangıçta Moskova'nın onayı ile komşu devletlerle ilişki kurmakta, karşılıklı temsilci bulundurmaktaydı. Bu bağlamda, Berlin, Paris, Moskova, Taşkent, Kiev ve İstanbul gibi birçok ülke başkentine temsilciler göndermiştir. Ayrıca Kars Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Kars'ta bir konsolosluk açılmış, Konsolos olarak da Gagik Sargisyan görevlendirilmiştir. 1921-1922 yılları arasında Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bakan olarak görev yapan Bogos Makinistyan ise 1922 yılında İstanbul'a temsilci olarak atanmıştır. Kendisi 1924 yılına kadar bu görevi sürdürmüş, daha sonra ise Danuş Şahverdyan temsilci olarak atanmıştır.

Tamamen Sovyetler Birliği'nin nüfuzu altına giren Ermenistan ile Büyük Millet Meclisi hükümetleri arasında başlangıçta çeşitli konularda sorunların ortaya çıktığı görülmektedir. Özellikle Türkiye'de bulunan Ermenilerin Ermenistan'a göç ettirilmesi ve Ermenistan sınırları içinde kalan Türklerin durumu ve Türkiye'ye göçleri konusu bu problemlerin en önemlileri arasında sayılabilir.

1920'lerden itibaren Sovyetler Birliği başka ülkelerde yaşayan Ermenileri Ermenistan'a dönmeye davet etmiş, bu davet başta Türkiye'deki Ermeniler olmak üzere dünyanın birçok yerinde yaşayan Ermeniler üzerinde etkili olmuş, birçok Ermeni Ermenistan'a göç etmiştir. Bu Ermenilerle Cemiyet-i Akvam Muhacirler Komisyonu ilgilenmiş, Ermenilerin bir kısmı ise Milletler Cemiyeti'nin desteğiyle Ermenistan'a göç etmiştir. Bu çalışmalara ayrıca Sovyet karşıtı gruplar da katılmışlardır.

Bu çerçevede İstanbul'da bulunan beş-altı bin civarındaki Ermeni muhacirin Ermenistan'a gönderilmesi hususunda Bolşevik Ermenilerin temsilcisi Makinistyan, İstanbul Murahhası Adnan Bey (Adıvar) ile görüşmüş, Adnan Bey bu muhacirlerin gönderilmesinde bir engel olup olmadığını 1 Ocak 1923 tarihinde Ankara'ya sormuştur. Diğer taraftan Anadolu vilâyetlerinden de Ermenistan'a gitmek için müracaatlar olmuş, TBMM Hükümeti bunlara izin vermiştir.

Hariciye Vekili İsmet Bey, 26 Ağustos 1923 tarihinde İstanbul Murahhası Adnan Bey'e gönderdiği tahriratta, Van'dan Ermenistan'a göç eden Ermeniler hakkında bilgi vermiştir. Buna göre, Van'dan Ermenistan'a kendi istek ve arzularıyla göç etmek isteyen ve Iğdır'a gönderilen 412 Ermeni, 10 Ağustos 1923 tarihinde karşı tarafta hazır bulunan Ermeni heyetine salimen teslim edilmiş, kendi arzularıyla göç ettiklerine dair kendilerinden vesika alınmış ve teslim sırasında tutulan zabıt varakaları taraflarca imza edilmiştir. Türk hükümeti, bu gibi yalan yanlış haberleri ve suçlamaları tekzip edebilmek için tedbirli davranmıştır

Bahsedilen muhacirler Van Süvari Fırkası'ndan oluşan bir müfrezenin himayesinde eşya ve hayvanlarıyla sıkıntısız bir şekilde Iğdır'dan sınırı geçmişler, yol boyunca mülki memurlardan ve halktan gördükleri yardım ve kendilerine sağlanan imkânlar için bir mazbata ile teşekkür etmişlerdir.

Ermenistan Hükümeti'nin ülkede kalan Türklerin hak ve hukukuna anlaşmalara aykırı bir şekilde müdahale etmesi bu kişileri zor durumda bırakmıştır. Haziran 1923 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Ermenistan'da yaşayan Türkler TBMM Hükümeti'ne başvurarak, Türkiye'ye kabul edilmelerini istemişlerdir. Hariciye Vekaleti de İcra Vekilleri Heyeti Başkanlığına bir yazı yazarak, bahsi geçen Türklerin Ermenistan topraklarında sefil bir halde yaşadıklarını ve orada hiçbir zaman rahat yüzü görmeyeceklerini, Türkiye'nin ise nüfusa ihtiyacı olduğunu, bundan dolayı Türkiye'ye gelmek isteyen bu kişilerin gelmelerine izin verilmesinin uygun olacağını bildirmiştir.

Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti Devleti, o günkü imkânları ölçüsünde yurt dışından gelecek mülteci ve muhacirleri kabul etmenin yollarını aramıştır. Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti, 2 Haziran 1924 tarihinde Kars, Artvin, Ardahan ve Bayezid vilâyetlerine bir yazı göndererek, vilâyet dahilinde İran, Ermenistan, Kafkasya, Azerbaycan ve Gürcistan'dan gelen ne kadar mülteci ve muhacir olduğunu, bunların nerelerde yaşadığını, arazi gösterilerek iskân edilenlerin ve geçici olarak barındırılanların üç gün içinde bildirilmesini istemiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında bazı Ermeniler Batılı ülkelere göç etmek için Yunanistan'a geçmişlerdir. Ancak Yunan hükümeti, Anadolu'dan gelen Rum muhacirlerin Yunanistan'ın nüfusunu bir hayli artırmasından ötürü, Türkiye'den Yunanistan'a kaçan veya iltica eden Ermenileri ülkesinde barındırmamış, İskeçe ve Gümölcine civarında bulunan yaklaşık üç bin kişiyi Cemiyet-i Akvam aracılığıyla Ermenistan'a göndermiş, birçok Ermeni'yi de ülke dışına çıkarma kararı almıştır.

Türkiye ile Ermenistan arasında yaşanan bir diğer sorun Ermenistan'ın 1923 yılında ülkedeki Türk temsilciliğinin faaliyetlerini engelleme girişimleri neticesinde ortaya çıkmıştır. Ermenistan ile Kars Antlaşması sonrasında 9 Temmuz 1922'de Tiflis'te, Konsolosluk Mukavelenamesi yapılmış olmasına rağmen, Türk temsilciliği, yapılan baskılar sonucunda faaliyetlerini sürdüremez hale gelmiştir. Mümessil Vekili Yüzbaşı Hayreddin Bey 9 Ekim 1923'de Türk temsilciliğinde asılı bulunan bayrağı indirmek zorunda kalmış, bu durumu protesto etmiş, Erivan'ı terk ederek Kars'a gitmiştir.

Bu dönemde Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı gösterdiği tepkilerin, Ermeni Yurdu ve Büyük Ermenistan taleplerinin Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanmasıyla gerçekleşmesinin mümkün olmadığını anlaşılmasından kaynaklanmış olabileceği düşünülebilir.

1923 sonrasında Sovyetler Birliği ile Türkiye ilişkilerinin olumlu bir şekilde gelişmesiyle beraber, Sovyet Ermenistan'ı ile de iyi münasebetler kurulmuştur.

Kurtuluş Savaşı sırasında başlayan Türk-Sovyet ilişkileri, kendisi de iç savaşla uğraşan Sovyetlerin Türkiye'ye desteği neticesinde Cumhuriyetin kurulmasını takip eden dönemde olumlu bir seyir izlemiştir. Her iki ülke bu dönemde, yeni kurulan devletler olarak, iç sorunlarını aşmaya, yeni bir rejim kurarak merkezi otoriteyi tesis etmeye çabalamıştır.

1924 yılında Lenin'in ölümü sonrasında Sovyetler Birliği'nde Stalin iktidarı tam olarak ele geçirmeye ve kendi hâkimiyeti altında yeni bir rejim oluşturmaya çalışmıştır. Bu dönemde sağlam ve istikrarlı ekonomik ve siyasi düzen kurarak uluslararası alanda kabul görmek temel öncelik olmuştur.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin önceliği ise, toprak bütünlüğünü vurgulayan, sınırlarını sağlamlaştıran ve uluslararası

kabulü içeren bir dış politika oluşturmak, içte ise devlet mekanizmalarının etkin bir şekilde kurulmasıydı. Her iki ülke arasında Türk Kurtuluş Savaşı sırasında kurulan işbirliğine dayalı ilişkiler, 17 Aralık 1925’de Paris’te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Anlaşması ve takiben 11 Mart 1927’de imzalanan Ticaret ve Seyri Sefain Anlaşmasıyla çok yönlü bir hale gelmiştir. İkili ilişkiler, uluslararası ortamın da etkisiyle 1920’ler boyunca ve 1930’ların ilk yarısında Milletler Cemiyeti üyeliği dâhil olmak üzere dostluk ve işbirliği havası içerisinde yürütülmüştür.

Bu iyi ilişkilerin kurulması Türkiye-Ermenistan ilişkilerini de olumlu yönde etkilemiştir. 22 Ekim 1926 gecesi Ermenistan’da, Gümrü ve çevresinde şiddetli bir deprem olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti yardımında bulunabilmek için girişimlerde bulunmuş, depremzedelere gönderilmek üzere Sarıkamış ormanlarından 300 ton ağaç kesilmesine ve depremzedelerin yakacak ve mesken ihtiyaçlarında kullanılmasına izin vermiştir. Türkiye Sovyetler Birliği ile iyi ilişkileri çerçevesinde hem insani görevini yerine getirmiş, hem de Milli Mücadele döneminde Türkiye’ye yapılan yardımlara bir karşılık vermiştir.

Ayrıca Türkiye Devleti, Türk-Rus Sular Antlaşması gereğince Erivan’da 15 Haziran 1929 ile 1 Eylül 1929 tarihleri arasında toplanması gereken komisyon için Ermenistan’a gidecek olan yetkilileri görevlendirmiştir.

Bu dönemde, genel çerçevede iyi ilişkiler devam ederken, Ermenistan’da yayınlanan bazı kitapların içeriğinde Türkiye aleyhine ifadelerin yer aldığı tespit edildiğinden, bu tür yayınların yurda girmesi engellenmiş, farklı yollardan giren kitapların ise toplatılmasına karar verilmiştir. Ayrıca, Ermenilerin yurt dışında Türkiye aleyhine yayınladıkları kitapların da yurda girmesi yasaklanmıştır.

1932 yılında Türkiye’nin Erivan Konsolosluğu’nda yapılan Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına, Cumhurbaşkanı Ahanyan Ermenistan dışında olduğundan katılamamış, yerine Ermenistan Cumhurbaşkanı vekili Taşloyan ve Cumhurbaşkanı kâtabi katılmışlar ve iyi dileklerde bulunmuşlardır. Kutlamalar sırasında Ermenistan Hariciye murahhası, Ermenistan hükümetinin tebrik ve hürmetlerinin Mustafa Kemal Paşa’ya ve Türk hükümetine iletilmesini konsolostan istemiştir.

Aynı yıl Sovyet Sosyalist Ermenistan basınında da Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşunun onuncu yılını kutlayan yazılar çıkmıştır. Erivan’da bulunan Türkiye Konsolosluğu tarafından Hariciye Vekaleti’ne gönderilen bu yazılar, Türkiye ile Sovyet Sosyalist Ermenistan arasındaki ilişkilerin niteliğini göstermesi bakımından önemlidir. *Horurtayin Hayastan* (Sovyet Ermenistanı) gazetesi üç makale ve resimler neşretmiştir. Ayrıca yine Ermenistan Merkezi İcra Komitesi’nin Türkçe gazetesi *Kızıl Şafak*’ta bir makale yayınlanmıştır.

Horurtayin Hayastan gazetesinde, 29 Ekim 1932 tarihinde “*Türkiye Cumhuriyeti’nin Devir Senesi Münasebetiyle...*” başlıklı bir yazı kaleme alınmıştır. Ağırlıklı olarak Türkiye ile Sovyet Birliği arasındaki dostluğun ön plana çıkarıldığı yazı, “Türkiye’nin inkılâbının onuncu yılını alkışlarken Türkiye ve Sovyet cumhuriyetlerinin münasebetlerinin istikbalde daha kuvvetli bir cereyanla inkişafına emniyet ve kanaatimiz vardır” cümlesiyle bitmektedir.

Aynı gazetede “*Cumhuriyet Türkiye’sinin Yükselişi*” başlığı ile yayınlanan makalede ise Türk İstiklal Savaşı’nda kazanılan zafer, Cumhuriyetin ilânı ve sonrasında yapılan modernleştirme faaliyetleri ve inkılaplardan söz edilmekte, Türkiye’nin iktisadi olarak zorlandığı fakat İsmet Paşa Hükümeti’nin bu zorluğu atlatmak için ciddi bir şekilde çalıştığı belirtilmektedir.

Kızıl Şafak gazetesinin 30 Ekim 1932 tarihli nüshasında da, “*Dost Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli Bayramı*” başlığı ile yayınlanan makalede “*On yıl önce varlığı ve milli teşkilatı için kanlı ve şerefli bir mücadele veren Türkiye’nin inkılâbı tarihe bir ışıklı bir sayfa açtı*” denilerek, Türkiye’nin milli varlığı ve istiklali için giriştiği büyük mücadele, şuralar

ittifakının emperyalizm ve çar istibdadına karşı verdiği mücadeleye benzetilmiştir.

Bu dönemlerde Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkiler, Türkiye ile Sovyet Birliği ilişkileri çerçevesinde şekillenmiştir. Başlangıçta Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Moskova'nın onayı ile komşu devletlerle ilişki kurmuş, karşılıklı temsilci bulundurmamak hususunda serbest hareket etmiş, Sovyetlerin kontrolü eline alması ile de Sovyet politikalarının dışına çıkamayan bir ülke haline gelmiştir. Şiddetli bir şekilde kolektifleştirmeye tabi tutulmuş, komünistler dışındaki tüm siyasi güçler ve özellikle Taşnaklar tasfiye edilmiş ve kısa süre içinde Ermenistan'ın dünya ile teması kesilmiştir.

Recep KARACAKAYA

KAYNAKÇA

ARŞİV KAYNAKLARI

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

30-10-0-0 / 108-716-11

30-18-1-1 / 22-80-5

30-18-1-1 / 6-35-1

30-10-0-0 / 250-689-1

30-18-1-1 / 6-35-2

30-10-0-0 / 116-806-12

30-18-1-1 / 6-35-3

30-18-1-1 / 6-35-4

272-0-0-11 / 18-85-9

30-10-0-0 / 108-710-19

30-18-1-2 / 4-36-2

30-10-0-0 / 108-715-15

30-10-0-0 / 250-689-31

KİTAP VE MAKELELER

ASLAN, Zehra - GÜVELOĞLU KURT, Gülşah, "Ermeni Emval-i Metrukelerine Dair Alınan Kararlar ve Ermeni Cemaati ile İlişkiler(1923-1938)", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XVI/33, (2016-Güz), s. 163-182.

ERAT, Muhammet, **Türk-Ermeni İlişkileri (1918-1923)**, İstanbul 2017.

LÜTEM, Ömer Engin, "Lozan'dan Sonra Ermeni Sorunu", **Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler**, Ankara 2009, s. 31-44.

ULU, Cafer, Türkiye Cumhuriyeti'nde Ermeniler, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2012.

YILMAZ, İskender, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

23/02/2024 tarihinde

<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-turkiye-ermenistan-iliskileri/?pdf=3814> adresinden erişilmiştir